

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ
ВИПУСК 8/9

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 11/12

Видавництво М. П. Коць
Київ-Нью-Йорк
2004

Лідія СУХИХ (Київ)

МОБІЛІЗАЦІЯ МАТЕРІАЛЬНИХ РЕСУРСІВ УРЯДУ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ПРОТИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ

*За матеріалами актових книг судово-адміністративних установ
Волинського воєводства, що зберігаються в Центральному
державному історичному архіві України в Києві*

В основу статті покладено виступ на міжнародній науковій конференції, з проблем старопольських скарбових архівів, що відбулася у Варшаві в травні 1999 р. Участь у конференції представника відділу давніх актів ЦДІАК України, крім безпосередньої мети, визначалася ще й необхідністю заявити про досить-таки значний доробок співробітників відділу (Вікторії Бабкіної, Олександра Полегайлова, Галини Сергійчук, Віктора Страшка та автора цієї статті) у справі виявлення нових документів з історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. (далі – Визвольна війна).

Фахівцям відома та група документів стосовно становлення Української козацької держави в середині XVII ст., що зберігається у фондах ЦДІАК України. Переважну більшість з них опубліковано¹. Однак у фондах архіву є значний масив документів про Визвольну війну, практично ще не включений до наукового обігу. Це акти судово-адміністративних установ Волинського й Київського воєводства* Речі Посполитої. Саме вони стали джерельною базою для дослідження, організованого співробітниками відділу давніх актів. Тільки незначна частина з них відома широкому загалу істориків, бо свого часу їх було опубліковано у виданнях, підготовлених Київською археографічною комісією². Коротко зупинимося на організації опрацювання цих документів. Для поаркушного перегляду було визначено близько 100

¹ Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961; Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1998.

* В архіві зберігаються також актові книги Подільського воєводства. Однак вони писані латинською мовою і через те, що у відділі немає відповідного фахівця, ми не змогли взяти ці книги в роботу.

² Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1859–1914. – Ч. I–VIII; Памятники, издаваемые Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1845–1859. – Т. 1–4.

актових книг за 1648–1657 рр.^{*} з фондів судово-адміністративних установ Луцького, Володимирського й частково Кременецького повітів Волинського воєводства та Житомирського повіту Київського воєводства (разом 8 фондів)³. Кількість складених анотацій на виявлені документи перевищила три тисячі. Під час відбору документів критерієм слугували такі позиції: чи могла та чи інша подія, відображена в документі, характеризувати саме період Визвольної війни, відбуватися взагалі або саме в такій формі в рамках війни; значну увагу ми звертали на описане в документі тло подій. Вже перші тижні й місяці роботи вразили своїми результатами. Ми й не сподівалися на таке число, буквально зливу документів. Але головне – ці акти дають досить детальне уявлення про те, як жила й діяла та частина українського суспільства, якій історична доля визначила бути свідомо (шляхта) або примусово (піддані з сіл, містечок і міст) у таборі противників визвольних змагань. Документи розкривають справжню ціну, що її заплатила тоді Україна за спробу здобути незалежність і створити власну державність. Акти засвідчують, як та частина українського суспільства, що опинилася на боці Речі Посполитої, своїм коштом і своєю кров'ю вела боротьбу проти цих намагань.

За тематичною ознакою взяті на облік акти виділяються в кілька груп, зокрема: заходи уряду Речі Посполитої, спрямовані на організацію боротьби проти повсталих козаків і селян; організація стягнення подимного та інших податків і поборів; знищення повстанцями майнових документів шляхти; збитки, заподіяні військовими підрозділами (з обох сторін), а також шляхетськими свавільними загонами і повсталими підданими; становище підданих та євреїв; дії татарських орд на Волині; інформація про козацько-московсько-шведську війну проти Речі Посполитої 1655 р. тощо.

Кінцевою метою своєї роботи співробітники відділу давніх актів ЦДІАК України визначили складання і публікацію “Анотованого переліку документів з історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст.” з доданням до нього науково-довідкового апарату – іменного й географічного покажчиків, а також передмови, в якій плануємо узагальнити деякі наші спостереження. Основна ж частина “Анотованого переліку” складатиметься з двох частин: першої, загальної, до якої включено анотації на відібрані документи, і другої, у вигляді таблиці, складеної на основі юраментів (судових присяг підданих про наявність димів у маєтках). Значення такого узагальнення відомостей з юраментів важко переоцінити, якщо взяти до уваги

^{*} На Житомирщині офіційні органи польської влади повністю припинили діяльність після Батозької битви 1652 р. і відновили її тільки 1664 р., а на території волинських повітів вони діяли практично без перерви. Виняток становили кілька місяців 1648 і 1655 рр., коли загопи Війська Запорозького доходили до Вісли.

³ Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 11: Житомирський гродський суд; Ф. 25: Луцький гродський суд; Ф. 26: Луцький земський суд; Ф. 27: Володимирський земський суд; Ф. 28: Володимирський гродський суд; Ф. 32: Ратуша м. Вижви; Ф. 33: Дубнівський магістрат; Ф. 62: Київський магістрат.

той факт, що подимні реєстри за цей період не збереглися. Для завершення видання слід здійснити остаточне редагування анотацій, звірку, а також опрацювати покажчики.

Перейдемо до викладу основної теми статті. Попереднє застереження: географічно територія обмежується Волинським воєводством, а в його межах – Луцьким і Володимирським повітами. Основні події Визвольної війни загальновідомі, тому зупинятися на них не будемо. Варто лише згадати, що ареною бойових дій між козацьким військом і силами Речі Посполитої в межах воєводства слугувала переважно південна Волинь, за винятком походу московського війська й козаків на північну Волинь у вересні-жовтні 1654 р., цікаві документи про який ми виявили⁴.

Акти, включені до “Анотованого переліку”, розкривають картину жорстокості, всездозволеності, розорення та людського горя, засвідчують збитки, заподіяні військовими підрозділами обох сторін, що воювали, свавільними шляхетськими загонами та загонами повсталих підданих. Тогочасну атмосферу досить влучно й повно відображає цитата з документа: “...не толькo сами козаки спустошенъе вмаетьностахъ чынили, але имъ и подъданые тутошныє, такъже суседи, своим суседомъ злостъ выражаючи, такового учынкy и своволеньства допомагали...” (травень 1649 р.)⁵.

Діяльність фінансового апарату Волинського воєводства, зокрема стосунки його зі Скарбом Коронним Речі Посполитої, відбувалися в загальнодержавному руслі, однак мали й свої значні особливості. Чітко прослідковується децентралізація фінансів, збільшення самостійності місцевих фінансових органів: окремий воєводський скарб став реальністю, що підтверджується документально. Ця тенденція спостерігалася й раніше, але в умовах війни вона різко посилилася. Виявлені документи розкривають практично всі аспекти діяльності фінансових органів воєводства. Однак у рамках статті слід обмежитися тільки кількома з них. Йтиметься насамперед про організацію фінансового апарату у воєводстві та про забезпечення джерел регулярних фінансових надходжень, насамперед головного джерела – подимного податку. Деякі інші аспекти доведеться тільки позначити. Тут доречними будуть пояснення щодо способу викладу матеріалу в статті. В загальній її частині вчинено спробу деяких попередніх узагальнень і висновків щодо організації фінансів у Волинському воєводстві. На підтвердження викладених основних положень подано два додатки: № 1 – “Перелік подимних податків, що їх сплачували піддані у Волинському воєводстві в 1648–1657 роках”, та № 2 – “Про кількість димів в окремих маєтках Волинського воєводства. Складено на основі юраментів (судових присяг) підданих”.

Найвища фінансова влада у воєводстві належала сеймикові. Сейм, визначивши певну загальну суму податку, покриття її передавав сеймикові.

⁴ Див., наприклад: Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 174зв.–176 та ін. акти з цієї книги.

⁵ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 301зв.

Документи засвідчують, що на реляційних сеймиках не тільки обирали збирачів податків – поборців, але й інколи визначали кратність подимного і навіть самостійно вирішували питання про податки. Акти підтверджують наявність особливих воєводських податків, що їх затверджував сеймик, поширення влади сеймику й на витрату певної частини грошей, які не здавали до Скарбу Коронного. Сеймик виконував функції наймання солдатів, формував військові підрозділи, самостійно забезпечував їхнє утримання, забираючи на це й частину державних податків. Отже, йдеться про існування воєводського скарбу, підпорядкованого сеймикові.

Виконавчу фінансову владу здійснювали насамперед воєводські скарбники, а також поборці – збирачі окремих податків. У документах частково розкрито діяльність скарбників Волинського воєводства – Марцина з Рокшиць Домбровського (1648 – початок 1649 рр.)⁶ і Станіслава Мушатича-Охлоповського (є відомості про нього за 1655–1657 рр.)⁷. Поборців обирали на сеймиках водночас із призначенням подимного податку. Про їхню діяльність буде сказано далі, в зв'язку з організацією збору подимного податку.

Контрольні (судові) функції над фінансами спочатку здійснювали місцеві, діючі на той час, суди. Згідно з рішеннями сеймиків Волинського й Київського воєводств (березень 1649 р.) володимирський староста призначав надзвичайні судові засідання для розгляду скарбових справ Волинського воєводства, а київській шляхті було дозволено вирішувати свої скарбові справи в Луцькому гродському суді під час його надзвичайних засідань⁸. Збереглася чимала група декретів цих судів у справах щодо несплати подимного⁹. Згідно з сеймовою конституцією і за ляудою реляційного сеймику Волинського воєводства від 23 жовтня 1652 р. в Турійську було утворено Скарбовий суд (комісію) Волинського воєводства, до якого перейшов розгляд усіх скарбових справ. Збереглися, зокрема, записи 18 актів цього суду за 3 лютого – 6 червня 1653 р. про покарання волинської шляхти за несплату податків¹⁰.

Універсалом від 8 листопада 1652 р. польський король Ян Казимир повідомив волинську шляхту про перенесення (внаслідок спалаху епідемії) місця роботи однієї з центральних судових установ Речі Посполитої – Фінансової (Скарбової) комісії [Головного комісарського суду (трибуналу)] – з Радома до Львова та про визначення початком роботи Комісії 27 січня 1653 р. У тому універсалі повідомлялося, що Комісія буде організовувати збір восьмикратного подимного податку для виплати боргу коронному військові¹¹. Діяльність Комісії характеризує, зокрема, група документів, насамперед її декрети, щодо збору волинським поборцею Константином Зубцев-

⁶ Там само. – Арк. 208зв.–210, 442зв.–443, 896–897зв.

⁷ Там само. – Спр. 281. – Арк. 537зв.–538зв., 636зв.–637зв., 695–695зв.

⁸ Там само. – Спр. 262. – Арк. 89–89зв.

⁹ Див., наприклад: Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 1410–1415 та ін.

¹⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 81зв.–106.

¹¹ Там само. – Спр. 272. – Арк. 512зв.–514зв.

ським чотирикратного (п'ятикратного) подимного податку, ухваленого в серпні 1654 р.¹² (пояснення про цей податок див. у позиції 10 додатку № 1), а також про накладення баніції на всі єврейські громади Волинського воєводства за несплату подвійного подимного податку за 1647 р. воєводському поборці Войцехові Вольському і його братові Самуелю¹³ (див. про це у “Примітці” в кінці додатку № 1). Однак обидві комісії (суди) – воєводська і Львівська – діяли нерегулярно. Наприклад, у документі від 30 квітня 1655 р. подано інформацію про те, що суд скарбових справ Волинського воєводства 12 лютого 1653 р. ухвалив декрет про необхідність подання до цього суду списку неплатників подвійного подимного, ухваленого в таборі поблизу Берестечка 14 липня 1651 р. (див. відповідну позицію у додатку № 1), але “постъ актумъ того декрету жадние суды скарбовие не были сужоние...”¹⁴ Через те значна кількість фінансових справ, що стосувалися несплати податків, розглядалася в Головному люблінському трибуналі¹⁵. До нього, зокрема, в березні 1650 р. передано справи: щодо несплати чотирикратного подимного за 1648 р. (див. про цей податок позицію 2 в додатку № 1) євреями 35 волинських міст і містечок¹⁶; щодо накладення баніції на євреїв 43 волинських міст і містечок¹⁷; а також у жовтні 1657 р. – справ щодо несплати подвійного подимного податку за 1651 р. (див. про нього позицію 5 у додатку № 1) єврейськими громадами 28 волинських міст і містечок¹⁸.

Загальна характеристика діяльності фінансових органів Волинського воєводства була б неповною без розповіді про втрати документів. У згаданому на початку статті масиві виявлених документів, що стосуються Визвольної війни взагалі, група актів, що засвідчує факти знищення майнових документів шляхти, а також актових книг, включає величезну кількість одиниць. У їхньому числі є й згадки про загибель скарбових документів. Так, 14 жовтня 1649 р. королівський ротмістр Андрій Чаплич вписав до луцьких гродських книг маніфестацію про загибель своїх майнових документів при захопленні татарами поблизу Зборова скарбових возів королівського війська¹⁹. Волинський скарбник Марцин з Рокшиць Домбровський заявляв у Луцькому гродському суді: 16 квітня 1649 р. – про розшарпання при взятті 1648 р. м. Луцька полками Курила й Вовка його власних і службових документів, що їх він перед від'їздом до війська передав у двох скринях на зберігання до Луцького кафедрального костелу²⁰, а 4 вересня 1649 р. – про

¹² Там само. – Спр. 280. – Арк. 214зв.–216зв.

¹³ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 873–875.

¹⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 654зв.–655зв.

¹⁵ Там само. – Спр. 280. – Арк. 669–673зв.; Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 234зв.–236, 424–444зв., 473–485зв. та ін.

¹⁶ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 266.

¹⁷ Там само. – Арк. 510–512зв.

¹⁸ Там само. – Спр. 284. – Арк. 289зв.–336зв.

¹⁹ Там само. – Спр. 263. – Арк. 1009зв.–1010.

²⁰ Там само. – Арк. 208зв.–210.

величезні втрати поблизу Зборова майна, а також документів, зокрема, щодо витрат зібраного з воеводства подвійного подимного податку²¹.

Виявлені документи системно й детально інформують про організацію і механізм стягнення подимного податку, вибирання стацій і кварт, про військові постой тощо. Докладніше розглянемо хід збору подимного податку: адже саме він становив основу скарбових надходжень. Джерельна база з цього питання надзвичайно велика й багатопланова. Рішення про податок, його кратність і строки збору зазвичай ухвалював сейм, після чого це питання щодо воеводства затверджувалося на воеводському сеймикові (у період, що його ми розглядаємо, податкове питання виносилося на розгляд не тільки реляційних, але й інших сеймиків, які скликалися в міру потреби). Свідченням наростання незалежності сеймиків слугує той факт, що його учасники вносили певні зміни у визначену сеймом кратність подимного податку. Зокрема, після ухвалення на варшавському сеймі 1654 р. рішення про восьмикратний подимний податок на волинському сеймикові в серпні 1654 р. було затверджено збір лише чотирикратного подимного. Трохи згодом було вирішено зібрати додатково до цього чотирикратного ще один, п'ятий, подимний податок за жовтневу третину 1654 р. А в кінці року в рахунок восьмикратного сеймового подимного на сеймику було затверджено ще один чотирикратний податок (детальніше про цей факт, а також посилення на джерела див. у додатку № 1, позиції 10 та 11). Схожу ситуацію зафіксовано наступного 1655 р., коли на варшавському сеймі (травень) було відзначено, що Волинське воеводство з призначеного для нього дев'ятикратного подимного сплатило тільки п'ятикратне; тоді ж збір решти чотирикратного податку було доручено волинському скарбникові (як поборці) Станіславу Мушатичу-Охлоповському (про це подимне з посиланням на джерела див. у позиції 12 додатку № 1). А в рішенні волинського сеймику від 6 лютого 1657 р. його учасники, декларуючи вірність воеводства королеві й заявляючи про довіру воеводі, водночас висловили свою незгоду сплачувати загальнодержавні податки, якщо їх не ухвалив сейм^{21а}.

Але чи не найбільшим свідченням певної самостійності в функціонуванні воеводського скарбу стало призначення і збір воеводських подимних податків, надходження від яких використовувалися виключно на місці. Найяскравіше це виявилось в 1651 і 1655 рр. Досить незвичною навіть у тих надзвичайних умовах була історія збору подвійного подимного податку, ухваленого сеймиком Волинського воеводства 14 липня 1651 р. у таборі поблизу Берестечка (див. позицію 6 у додатку № 1). У лядумі сеймику, записаному до луцьких гродських книг 21 липня 1651 р.²², оголошувалося про розпуск посполитого рушення воеводства й про вирядження в подальший похід загону добровольців у 200 коней з ротмістрами Домініком Єлом-Малинським і Ярославом Потієм. Для оплати цих добровольців посполите рушення

²¹ Там само. – Арк. 896–897зв.

^{21а} Там само. – Спр. 282. – Арк. 72–73.

²² Там само. – Спр. 269. – Арк. 682зв.–685.

мало внести своїм повітовим ротмістрам подвійне подимне за квітами поборці попереднього подвійного подимного від 12 січня 1651 р. – Филипа Бокія-Печихвостського, а ті вже мали передати зібрані кошти ротмістрам загону добровольців. Збереглася частина реєстрів сплати цього податку шляхтою за повітовими корогвами²³, а також квити обох ротмістрів за одержані гроші. Зокрема, Ярослав Потій уже в день рішення сеймику про податок – 14 липня 1651 р. – одержав 2112 польських золотих і 19 грошів²⁴. Однак це подимне, так само як усі інші, повністю сплачено не було, і регенту (недоїмку) з нього збирали упродовж багатьох років усталеним способом.

Наведемо ще один цікавий приклад організації воєводських фінансів на оплату війська. На реляційному сеймикові Волинського воєводства 16 липня 1655 р. розглядалося питання про джерела оплати піврічної служби 250 найманих піхотинців, визначених сеймом з воєводства (їхнім регіментарем було призначено Криштофа Сапігу). Згідно з ухвалою сеймику основним джерелом оплати мала стати ретента з маєтків луцького старости кн. Владислава-Домініка Заславського з минулих подимних податків у сумі 17725 польських золотих і 15 грошів. Цих грошей вистачало на оплату 118 найманців. Для оплати ще 32 найманців сеймик призначив однократне подимне, визначивши для його збору окремого поборцю (див. про це позицію 13 в додатку № 1). Для оплати решти піхотинців та їхніх офіцерів було ухвалено зібрати по 150 польських золотих (саме ця сума й становила піврічну оплату піхотинця) з кожних 30 димів у духовних маєтностях, з кожних 50 димів у слободах, з кожних 20 торгівців, а також з кожних 30 тисяч польських золотих, позичених під відсотки, та зібрати 120 польських золотих з євреїв, використати гроші з чопового та інших поборів. Для забезпечення цієї частини грошового збору було обрано 12 комісарів. Кількість документів в актових книгах щодо організації оплати цього загону найманців досить значна²⁵.

Акти детально розповідають про діяльність поборців. Їх обирали на сеймиках окремо для кожного подимного податку (прізвища їх див. у додатку № 1). Резиденцією поборців визначався Луцьк як воєводський центр, гроші сплачувалися тільки тут. В актових книгах збереглися маніфестації більшості поборців про початок виконання обов'язків щодо збору певного подимного²⁶. Інші групи документів – це записи скарбників і поборців до актових книг з приводу несвоєчасної та неакуратної сплати податків, збору ретент, притягнення неплатників до судової відповідальності тощо²⁷. Досить

²³ Там само. – Арк. 757зв.–759зв., 779–780.

²⁴ Там само. – Арк. 704–704зв., 779–780.

²⁵ Там само. – Спр. 263. – Арк. 25–26зв., 68–69зв.; Спр. 280. – Арк. 669–673зв. (ляудум); Спр. 281. – Арк. 538зв.–539, 636зв.–638зв., 658–658зв.; Спр. 283. – Арк. 379зв.–380, 394зв.–395, 409зв.–410; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 877–879зв. та ін.

²⁶ Див., наприклад: Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 689–690; Спр. 280. – Арк. 910зв.–912; Спр. 281. – Арк. 538зв.–539, 636зв.–637зв.

²⁷ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 504зв.–505зв., 559–559зв.; Спр. 278. – Арк. 194–194зв.; Спр. 281. – Арк. 537зв.–538зв., 673–674зв.

численними є документи про накладення баніції на неплатників податків. Цей спосіб покарання широко практикувався: наприклад, 18 липня 1650 р. у володимирських земських книгах зроблено запис про публікацію баніції особам, які ухилялися від сплати подвійного подимного податку, ухваленого 7 лютого 1650 р.; цей перелік займає 16 сторінок густого тексту²⁸.

Збереглися окремі квити про сплату подимного. Так, 14 березня 1654 р. волинський поборця Самуель Вольський квитивав євреїв 14 волинських міст і містечок, які сплатили подвійний подимний податок на утримання війська²⁹. У числі виявлень є акти, що засвідчують надсилання зібраних грошей до Коронного Скарбу³⁰.

За документами досить чітко прослідковуються заходи урядовців щодо забезпечення збору податку, зокрема організація збирання ретент. Значна роль у цьому належала Львівській скарбовій комісії. На збір ретент з кожного подимного підтверджувалися повноваження обраного поборця податку або ж, у разі його смерті чи з іншої поважної причини, визначався новий. Так, поборцем для збору ретент з подвійного подимного з євреїв, встановленого на варшавському сеймі 1646 р. і затвердженого 11 квітня 1647 р. на сеймику Волинського воєводства, декретом Львівської скарбової комісії від 16 червня 1653 р. призначено Самуеля Вольського замість його померлого брата Войцеха³¹. Збирати ретенти з подвійного подимного податку за 1648 р. після смерті волинського скарбника Марціна з Рокшиць Домбровського було призначено Міхала Завадського, опікуна й дідуся малолітньої доньки Домбровського³².

Виявлено чимало офіційних документів, якими регулювався збір ретент. Це насамперед універсали короля Яна Казимира до волинської шляхти і євреїв³³. В універсалі від 12 серпня 1653 р. зі Львова до волинської шляхти король висловив їй догану за саботаж збору ухвалених сеймом податків і за зловживання поборців, через що війську не видано й половини платні, та розпорядився скликати 29 серпня 1653 р. у Луцьку сеймик для активізації збору податків і передання зібраних сум до Скарбу. Результатом таких дій Яна Казимира стало скликання сеймику Волинського воєводства у визначений королем день, на якому було ухвалено зібрати однократне подимне за квітами поборці попереднього подимного від 8 березня 1653 р. Петра Жиковича-Князького^{33а} (див. у додатку № 1 позиції 9 і 10: це був

²⁸ Там само. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 463зв.–472. Див. також: Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 642–644зв.; Спр. 278. – Арк. 27зв.–28; Спр. 280. – Арк. 285–285зв.; Спр. 284. – Арк. 337–352.

²⁹ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 717–718.

³⁰ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 672–672зв.; Спр. 270. – Арк. 95зв.–96зв.; Спр. 273. – Арк. 892–892зв. та ін.

³¹ Там само. – Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 717–718.

³² Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 252–252зв.

³³ Там само. – Спр. 282. – Арк. 24зв.–26; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 1411–1413зв. та ін.

^{33а} Там само. – Спр. 215. – Арк. 256–259; Спр. 273. – Арк. 865зв.–868зв.

другий сеймик упродовж серпня 1653 р., на якому розглядалося податкове питання і ухвалювалося рішення про призначення подимних податків). В універсалі від 10 квітня 1656 р. зі Львова до луцького старости кн. Владислава-Домініка Заславського король Ян Казимир розпорядився відновити роботу Луцького гродського суду, до якого поборці могли б притягати ретенторів і за декретами якого була б можлива примусова екзакція (збір, поборство)³⁴. Значна кількість документів висвітлює хід збору ретент, насамперед у 1655–1657 рр.; основною дійовою особою при цьому виступав волинський скарбник і поборця Станіслав Мушатиц-Охлоповський³⁵.

Згадаємо ще про одну групу документів, що стосується організації фінансів і матеріальних засобів на формування конкретних військових частин. Збереглося чимало асигнацій – на виплату ротмістрам грошей, належних на утримання їхніх корогов³⁶, та на призначення становиськ для окремих військових підрозділів³⁷. Документи засвідчують одержання ротмістрами грошей – з Коронного Скарбу, згідно з королівськими асигнаціями, а також від воеводського скарбника й від поборців конкретних подимних, залежно від рівня, на якому організовували військовий підрозділ³⁸. В актових книгах зафіксовано також випадки затримання волинськими поборцями подимних грошей, зібраних на утримання воеводських корогов. Так, 3 червня 1649 р. ротмістр Ян Гулевич заявив про несплату йому волинськими поборцями 4 тис. польських золотих, належних на формування його корогви³⁹, 29 березня 1651 р. ротмістр Ян Ярмолинський заявив про несплату належної його корогві суми грошей поборцею Филипом Бокієм-Печихвостеським, через що жовніри розійшлися, не повернувши одержаного завдатку⁴⁰.

Охарактеризовані документи – це лише частина великої кількості виявлень, присвячених організації фінансів. У документах розкрито механізм стягнення грошових і натуральних стацій. У своїх маніфестаціях про неспроможність сплатити їх заявники в один голос називають ці грошові побори “незносними”, “незвиклими”, “надмірними”⁴¹. Інша група документів стосується сплати кварти в тих надзвичайних умовах. У численних маніфестаціях державці маєтків заявляли про спустошення і загибель людей через “...непрятеля теперьшнього – ребелии козацькоє и орды з ними злучоноє,

³⁴ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 26–26зв.

³⁵ Там само. – Арк. 22зв.–23 та ін.

³⁶ Там само. – Спр. 273. – Арк. 122–122зв., 229–230зв., 233зв.–234зв., 248–248зв., 404–404зв.; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 660–660зв. та ін.

³⁷ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 269. – Арк. 57зв.–59зв.

³⁸ Там само. – Арк. 49–51зв.; Спр. 273. – Арк. 236–236зв., 251–251зв., 396–396зв., 402зв.–403зв., 405, 408зв.–409зв., 853зв.–854зв.; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 688–688зв., 736зв.–737 та ін.

³⁹ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 563зв.–564.

⁴⁰ Там само. – Спр. 268. – Арк. 936зв.–938.

⁴¹ Там само. – Спр. 186. – Арк. 287зв.–289; Спр. 264. – Арк. 907–908; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 23зв.–24 та ін.

яко тежъ и през домового жольнера...”, визначаючи це кардинальною причиною, через яку неможливо сплатити кварту⁴².

Виявлені документи включають також відомості й про інші побори. В них, зокрема, йдеться про збір з уцілілих міст грошей на утримання пошти і призначення для організації цього збору королівського коморника Мацея Щепковського⁴³. 8 березня 1651 р. луцькі міщани заявили про неможливість зібрати, згідно з королівським універсалом, потрібну кількість донативи (податку з купців) ні з Луцька, ні з інших міст воєводства через цілковите розорення їх жовнірами⁴⁴.

Окремі документи стосуються збору чопового податку. Справа про невіддання до Коронного Скарбу чопового, зібраного з міщанської громади Кременця в сумі 625 польських золотих і 27 грошів, дійшла до Головного люблінського трибуналу (травень 1655 р.)⁴⁵. Кілька луцьких євреїв внесли 20 вересня 1655 р. свою маніфестацію до луцьких гродських книг, якою засвідчили неможливість через наступ козацького війська реалізувати оренду чопового з усіх напоїв, узятую за 1,5 тис. польських золотих на 1655–1656 рр. в адміністратора Волинського воєводства володимирського войського Яна Гулевича⁴⁶.

На прикладі висвітлення такої специфічної і конкретної теми, як організація фінансів, можна належно оцінити роботу, що її проводять співробітники відділу давніх актів ЦДІАК України. Велика за обсягом, насичена всебічною інформацією, ця підбірка повинна стати джерелом для подальших історичних досліджень. Однак необхідною умовою для цього є публікація реєстрів виявлених документів.

ДОДАТКИ

№ 1

Перелік подимних податків, що їх сплачували піддані у Волинському воєводстві в 1648–1657 роках

1. Подвійний подимний податок, затверджений **25 червня 1648 р.**, під час безкоролів'я, на сеймику* Волинського воєводства в Луцьку (Ф. 25. –

⁴² Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 442зв.–443; Спр. 270. – Арк. 141, 194зв.–195зв.; Спр. 281. – Арк. 219–219зв. (цитата); Спр. 283. – Арк. 225; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 88–88зв.

⁴³ Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 1244–1246зв.

⁴⁴ Там само. – Спр. 268. – Арк. 765зв.–767зв.

⁴⁵ Там само. – Спр. 284. – Арк. 11–13.

⁴⁶ Там само. – Спр. 281. – Арк. 716–716зв.

* Тут і далі: рішення про більшість подимних податків спочатку ухвалювалися на сеймах. Однак нам не вдалося в усіх випадках встановити точні дати проведення сеймів, тому відомостей про них не наводимо.

Оп. 1. – Спр. 279. – Арк. 2–3зв.). Здавати подимне призначалося скарбникові воєводства Марцину з Рокшиць Домбровському (Там само. – Спр. 281. – Арк. 629зв.–630). Після його смерті (сталася, ймовірно, 1649 р.) обов'язки поборці виконував Міхал Завадський, опікун і дід спадкоємиці покійного Домбровського. Він збирав також ретенту з цього подимного, зокрема в 1653 р. (Там само. – Спр. 186. – Арк. 529зв.–530).

2. **Чотирикратний подимний податок**, затверджений на сеймику Волинського воєводства **1648 р.**, під час безкоролів'я (чи це був той самий сеймик від 25 червня 1648 р., який затвердив подвійне подимне, чи інший – поки що уточнити не вдалося: в основній масі документів його визначають як сеймик, що зібрався під час безкоролів'я; Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 459зв.–460). Податок накладено на євреїв Волинського воєводства; поборцею було обрано Андрія Яловицького (Там само. – Спр. 266. – Арк. 9–10зв. і далі).

3. **Чотирикратний подимний податок**, затверджений **14 травня 1649 р.** на сеймику Волинського воєводства. Поборцями обрано Криштофа з Линева Линевського й Константога Бронницького (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 459зв.–460). Поборці заявили про свою готовність 17 травня почати й до 29 травня завершити збір податку (Там само. – Арк. 689–690).

4. **Подвійний подимний податок**, затверджений **7 лютого 1650 р.** на реляційному сеймику Волинського воєводства в Луцьку. Поборцею обрано волинського хорунжича Стефана Хрінницького; його суколектором (співпоборцею) був Олександр Ольшамовський (збереглася маніфестація Хрінницького про його смерть; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 99–99зв.; Спр. 268. – Арк. 664зв.–665зв.). 18 липня 1650 р. до актових книг внесено запис про публікацію баніції багатьом особам, які ухилилися від сплати цього податку (Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 463зв.–472).

5. **Подвійний подимний податок**, затверджений на реляційному сеймику Волинського воєводства **12 січня 1651 р.** Поборцею обрано Филипа Бокія-Печихвостського (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 124–124зв.; Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 478–478зв.). До актових книг внесено його судову присягу про справедливий збір і передання до королівського скарбу в Радомський трибунал призначених з воєводства 30 тис. польських золотих подвійного подимного податку (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 672–672зв.; Спр. 270. – Арк. 95зв.–96зв.). 17 жовтня 1657 р. до актових книг внесено 28 декретів про передачу на апеляцію до Головного люблінського трибуналу справи щодо несплати цього податку єврейськими громадами міст і містечок воєводства (Там само. – Спр. 284. – Арк. 289зв.–336зв.).

6. **Подвійний подимний податок**, ухвалений посполитим рушенням Волинського воєводства **14 липня 1651 р.** у таборі поблизу Берестечка, на утримання війська і для остаточного придушення козацького повстання. Податком було обкладено учасників посполитого рушення за квітами

поборці попереднього подимного Филипа Бокія-Печихвостського; поборцями сеймик призначив повітових ротмістрів посполитого рушення. На зібрані гроші було сформовано військовий загін у 200 коней на чолі з ротмістрами Ярославом Потієм і Домініком Єлом-Малинським. Збереглися, зокрема, реєстри збору податку і квити ротмістрів загону на одержані гроші (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 269. – Арк. 682зв.–685 (ляудум сеймика), 704–704зв., 757зв.–759зв., 779–780; Спр. 270. – Арк. 195зв.–196). Поборцею для збору ретенти (недоїмки) з цього подимного було призначено луцького граничного коморника Яна Борейка-Кнерутського: є його маніфестація від 30 квітня 1655 р. про готовність подати до Суду скарбових справ список неплатників (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 654зв.–655зв.). У жовтні 1657 р. за його поданням було ухвалено декрети про публікацію баніції на неплатників податків (Там само. – Спр. 284. – Арк. 337–352).

7. Однократний подимний податок, затверджений 23 жовтня 1652 р. реляційним сеймиком Волинського воєводства в Турійську. Поборцею було обрано луцького городничого, володимирського гродського суддю Петра Жиковича-Князького; це була його перша екзакція (поборство; Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 69–70 та ін.; Спр. 273. – Арк. 236–236зв. та ін.; Спр. 281. – Арк. 613–613зв.). Згідно з рішенням сеймика Волинського воєводства в м. Луцьку від 29 серпня 1653 р. Петро Жикович-Князький почав збирати ретенти з цього подимного (Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 932–933).

8. Подвійний подимний податок, затверджений 8 березня 1653 р. елекційним сеймиком Волинського воєводства в Луцьку. Поборця – Петро Жикович-Князький; це його друга екзакція [Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 186 (юраменти)]. Є його універсал від 10 березня 1653 р. про початок виконання обов'язків щодо збору подимного (Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 639–640зв.).

9. Подвійний подимний податок, затверджений 11 серпня 1653 р. на реляційному сеймику Волинського воєводства в Луцьку. Поборця – Самуель Чернівський (Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 1410–1415).

10. Однократний подимний податок, ухвалений згідно з універсалом короля Яна Казимира від 12 серпня 1653 р. (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 865зв.–868зв.) сеймиком Волинського воєводства від **29 серпня 1653 р.** Збирали його за квітами поборці подимного податку від 8 березня 1653 р. Петра Жиковича-Князького (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 250–250зв.). Прізвище поборці цього подимного виявити не вдалося; відомо тільки, що суколектором поборці був Самуель Сobotкевич (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 258зв.–259).

11. Чотирикратний (п'ятикратний) подимний податок, затверджений 11 серпня 1654 р. на реляційному сеймику Волинського воєводства в Луцьку. Поборця – Константин на Підгайцях Зубцевський (Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 1004–1006зв.). Було також ухвалено зібрати ще

одне, окреме подимне упродовж жовтневої треті року. Поборцею для нього визначено того самого Зубцевського. Це чотирикратне (п'ятикратне) подимне зібрано в рахунок ухваленого на варшавському сеймі восьмикратного подимного податку. Гроші здано частково до королівського скарбу в Радомський трибунал, частково – до Львівської комісії (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 99–99зв.).

12. **Чотирикратний подимний податок**, затверджений у *кінці 1654 р.* на елекційному сеймику в Кременці. Поборця – Константиний Сенюта. Є його маніфестації: від 22 квітня 1655 р. – про початок виконання обов'язків щодо збору подимного (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 278. – Арк. 99–99зв.) та від 9 лютого 1655 р. – про труднощі при зборі цього податку (Там само. – Арк. 194–194зв.). Це подимне теж збирали в рахунок ухваленого на варшавському сеймі восьмикратного податку (див. попередню позицію).

13. **Чотирикратний подимний податок**. Про нього йшлося на варшавському двотижневому сеймі, що відкрився *19 травня 1655 р.* Було відзначено, що Волинське воєводство з призначеного для нього дев'ятикратного подимного сплатило п'ятикратне, а для збору решти – чотирикратного податку було призначено поборцею волинського скарбника Станіслава Мушатича-Охлоповського (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 651–651зв.), його суколектором – Павла Клячковського (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 636зв.–637зв.). Своім універсалом від 14 грудня 1656 р. до шляхти Волинського воєводства Мушатич-Охлоповський оголосив про готовність почати з 21 грудня збір ретенти за це подимне (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 22зв.–23).

14. **Однократний подимний податок**, затверджений *16 липня 1655 р.* на реляційному сеймику Волинського воєводства на оплату найманої піхоти (32 чол.). Поборцею було обрано Олександра Мровинського. У маніфестації від 19 липня він оголосив про свою готовність приступити до збору податку (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 538зв.–539, 638–638зв.). На сеймику йшлося про джерела оплати піврічної служби 250 найманих піхотинців під командуванням регіментаря Криштофа Сапіги. Було ухвалено, щоб луцький староста кн. Владислав-Домінік Заславський передав на це 17725 польських золотих і 15 грошів ретенти зі своїх маєтків за подимне; цієї суми вистачило на оплату 118 піхотинців. Ще 32 найманців оплачували за рахунок цього спеціально запровадженого однократного подимного. Для оплати решти піхотинців було ухвалено зібрати по 150 польських золотих (піврічна плата піхотинцю) з кожних 30 димів у духовних маєтках, з кожних 50 димів у слободах, з кожних 20 торговців та з кожних 30 тис. польських золотих, позичених під відсотки. Для цього збору було обрано 12 комісарів. Оскільки скарбові суди на той час не діяли, судові справи проти ретенторів ухвалено вести в Головному люблінському трибуналі (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 280. – Арк. 669–673зв.).

Примітка: У 1656–1657 рр. відомостей про призначення і збір нових подимних податків не виявлено. Зусилля Скарбу було спрямовано на збір ретенти з минулих по-

димних; збирання ретент здійснювалося і в попередні роки. Так, ще 16 червня 1653 р. Львівська комісія своїм декретом призначила Самуеля Вольського поборцею на добирання подвійного подимного, призначеного з євреїв і ухваленого варшавським сеймом 1647 р. та затвердженого 11 квітня 1647 р. на сеймику Волинського воєводства в Луцьку. На цьому сеймику поборцею було обрано брата Самуеля – Войцеха Вольського, але він, не добравши подимного, помер (Ф. 28. – Оп. 1. – Спр. 89. – Арк. 873–875; Спр. 90. – Арк. 717–718). Згідно з рішенням сеймика Волинського воєводства від 16 липня 1655 р. ретенти з чогирикратного подимного, затвердженого 11 серпня 1654 р. (поборця – Зубцевський), було доручено збирати скарбникові й поборці Волинського воєводства Станіславу Мушатичу-Охлоповському (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 281. – Арк. 537зв.–538зв.).

№ 2

Про кількість димів в окремих маєтках Волинського воєводства

Складено на основі юраментів (судових присяг) підданих

Берестечко, маєток більського воєводи брестського підкоморія Владислава з Лишні Ліщинського. Станом на **червень 1649 р.**: після подій 1648 р. у місті та передмістях залишилося 150 християнських димів, а спустіло 165, з яких люди в кількості 750 осіб повимирали, загинули або потрапили в татарську неволю (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 610–610зв.). Єврейських димів залишилося 7 шинкових і 12 посполитих вуличних; скільки було перед цим – не вказано (Там само. – Арк. 571зв.–572). За відомостями на **1 березня 1650 р.**, “по сплюндрованю і спустошеню” того містечка залишилося 143 християнські та єврейські дими (Спр. 247. – Арк. 344–344зв.). На **8 лютого 1651 р.** у Берестечку та обох його передмістях залишилося цілих християнських димів 45, а спустошено “...одъ перъшоє дезоляци козацкоє и татарское...” 26 димів. Відповідно єврейських димів залишилося 30, а спустошено 42 (Спр. 268. – Арк. 305–306).

Жорнів, маєток калуського старости Яна Замоїського. У самому містечку **1650 р.** було 110 християнських і єврейських димів, залишилося 100 (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 444зв.–446зв.). У **1652 р.** разом у маєтку (Жорнові з селами) було 512 димів, залишилося 364, а за даними на **7 травня 1653 р.** – 122. Причинами такого різкого зменшення кількості димів у документах названо часті жовнірські переходи і витягання неслухних стацій (Там само. – Спр. 186. – Арк. 317–317зв., 885–886).

Ковель. У Ковельському старостві – державі Андрія Чаплича, за даними на **6 липня 1649 р.** (після подій 1648 р.) димів було 835, пусток – 482 (Ф. 25. – Спр. 263. – Арк. 786зв.–788). Є відомості про те, що після подій 1648 р. у самому Ковелі пустками стояло 110 християнських димів (Там само. – Арк. 601зв.–602зв.), єврейських димів залишилося 20, пусток – 60 (Там само. – Арк. 784зв.). Станом на **1650 р.** у місті налічувалося 148 християнських димів, а на **10 лютого 1651 р.** – 100 (Там само. – Спр. 268. – Арк. 365зв.–366зв.).

Корець Старий і Новий з передмістями, маєток Самуеля-Кароля на Корці Корецького, згодом – Самуеля на Корці Ліщинського. У **1650 р.** тут було 882 дими, **1651 р.** – 746 димів, станом на **3 лютого 1653 р.** їх залишилося 300 (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 270зв.–271зв., 471–474зв.).

Луцьк. За даними на **2 червня 1649 р.**, в місті після подій 1648 р. перестало існувати 137 шляхетських, шинкових і ремісничих димів, з яких мало бути зібрано 394 польських золотих чотирикратного подимного; з уцілілих димів зібрано 364 польських золотих податку. В юраменті від **28 травня 1649 р.** вказано, що до подій 1648 р. в луцькій рабинській громаді було 55 єврейських димів, залишилося 29; у караїмській – було 20, залишилося 3 дими (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 263. – Арк. 470зв.–471, 549зв.–550зв.). Згідно з юраментом від **25 січня 1653 р.**, під юрисдикцією Луцького магістрату було 50 димів проти 183 димів у **1651 р.** (Там само. – Спр. 186. – Арк. 181зв.–182).

Новий Малин і Шумськ, маєтки белзького каштеляна Данієля Єла-Малинського. У самому Новому Малині та належних до маєтку селах Глухи, Болотківці й Івачків, а також у Шумську й селах Боложівка, Вашківці, Кути, Літовищі, Єловичі, Круголець, Носовиця всі дими було знищено в 1648–1649 рр.; це підтверджено юраментами від **15 лютого 1651 р.** (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 480–480зв.) і від **8 лютого 1653 р.** (Там само. – Спр. 186. – Арк. 329–330).

Остріг, його частина з передмістями Суха Воля і Зарванська Улиця, маєток краківського воеводи луцького старости кн. Владислава-Домініка Заславського. Згідно з юраментом від **15 лютого 1651 р.**, тут налічувалося 80 християнських і єврейських димів проти 120 у **1650 р.** (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 268. – Арк. 475–477); від **11 лютого 1653 р.** – залишилося 30 димів; від **10 квітня 1653 р.** – 15 димів (Там само. – Спр. 186. – Арк. 350–250зв., 687–687зв.).

Рівне, його частина з присілками, маєток калуського старости Яна Замойського. У документах відзначено, що на **1651 р.** у маєтку було 349 димів, на **7 лютого 1653 р.** залишилося 322, а на **7 травня 1653 р.** – 239 димів (Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 315–316, 884–885).